Polsko-Ukraińskie Studia Interdyscyplinarne
2024, nr 1 (12), s. 71–82

https://czasopisma.marszalek.com.pl/en/10–15804/pom
DOI: 10.15804/PPUSI.2024.01.07

Agata Jabłońska
Uniwersytet Szczeciński
e-mail: 240193@stud.usz.edu.pl

LUSTRA KONFLIKTU: JAK ODNALEŹĆ PRAWDĘ POŚRÓD ZNIEKSZTAŁCONYCH ODBIĆ?

Streszczenie: Artykuł analizuje, jak dezinformacja wpływa na wojnę rosyjsko-ukraińską. Rosja, stosując fałszywe narracje, destabilizuje Ukrainę i manipuluje opinią publiczną, zarówno krajową, jak i międzynarodową. Przykłady obejmują fałszywe doniesienia o rzekomych zbrodniach ukraińskich żołnierzy, oskarżenia o neonazizmie oraz manipulacje zdjęciami i nagraniami, które mają zbudować negatywny obraz Ukrainy. Artykuł podkreśla, że radzenie sobie z dezinformacją wymaga edukacji medialnej i umiejętności weryfikacji informacji. Krytyczne myślenie oraz weryfikacja faktów mogą osłabić wpływ fałszywych wiadomości. Walka z dezinformacją wymaga też zintegrowanych działań na poziomie międzynarodowym i lokalnym, by efektywnie przeciwdziałać manipulacji i bronić wiarygodnych źródeł informacji.

Słowa kluczowe: dezinformacja, fake news, krytyczne myślenie, infosfera, wojna informacyjna, manipulacja emocjami, edukacja medialna, narracja

Agata Jabłońska
Uniwersytet Szczeciński
e-mail: 240193@stud.usz.edu.pl

MIRRORS OF CONFLICT: HOW TO FIND TRUTH AMID DISTORTED REFLECTIONS?

Summary: The article analyzes how disinformation affects the Russian-Ukrainian war. Russia, by employing false narratives, destabilizes Ukraine and manipulates public opinion, both domestically and internationally. Examples include false reports of alleged war crimes committed by Ukrainian soldiers, accusations of neo-Nazism, and manipulations of photos and videos designed to create a negative image of Ukraine. The article emphasizes that dealing with disinformation requires media literacy and skills in information verification. Critical thinking and fact-checking can weaken the impact of false news. The fight against disinformation also requires integrated actions at both international and local levels to effectively counter manipulation and defend credible sources of information.

Keywords: disinformation, fake news, critical thinking, infosphere, information warfare, emotional manipulation, media literacy, narrative

ДЗЕРКАЛА КОНФЛІКТУ: ЯК ЗНАЙТИ ІСТИНУ СЕРЕД СПОТВОРЕНИХ ВІДОБРАЖЕНЬ?

Анотація: У цій статті розглядається, як дезінформація впливає на російсько-українську війну. Використовуючи неправдиві наративи, Росія дестабілізує Україну і маніпулює громадською думкою як всередині країни, так і на міжнародному рівні. Приклади включають неправдиві повідомлення про нібито злочини українських солдатів, звинувачення в неонацизмі та маніпуляції з зображеннями і відеоматеріалами для створення негативного іміджу України. У статті підкреслюється, що боротьба з дезінформацією вимагає медіаосвіти та вміння перевіряти інформацію. Критичне мислення та перевірка фактів можуть послабити вплив фейкових новин. Боротьба з дезінформацією також вимагає комплексних дій на міжнародному та місцевому рівнях для ефективної протидії маніпуляціям і захисту достовірних джерел інформації.

Ключові слова: дезінформація, фейкові новини, критичне мислення, інфосфера, інформаційна війна, маніпуляція емоціями, медіаосвіта, наратив.

Wstęp

Na co dzień jesteśmy zasypywani ogromną ilością informacji, która dociera do nas przez całą dobę, bez przerwy, prowadząc do zjawiska nazywanego szumem informacyjnym lub przeciążeniem informacyjnym. Zjawiskiem spotykanym powszechnie staje się to, że człowiek jest przebodźcowany, ponieważ liczba informacji, które ma do przyswojenia i przetworzenia, znacznie przewyższa jego możliwości. W efekcie tego natłoku pojawia się problem rozróżnienia informacji prawdziwych od fałszywych, czyli tzw. fake newsów. W miarę jak przyswajamy coraz więcej wiadomości, trudniej jest nam wyłuskać te rzetelne i godne zaufania. Nieustanny napływ danych, często sprzecznych, fragmentarycznych lub przedstawionych powierzchownie, sprawia, że czujemy się zagubieni i zdezorientowani.

Dezinformacja to celowe rozpowszechnianie fałszywych informacji w celu manipulowania opinią publiczną i osiągnięcia określonych korzyści, takich jak wpływ na decyzje społeczeństwa (Ministerstwo Cyfryzacji, 2023). Występuje w wielu formach, od kłamstw po manipulowanie kontekstem, nagłówkami, obrazem, nagraniami i fałszywe wiadomości. Głównym celem dezinformacji jest w pełni świadome działanie, które ma na celu przekazanie odbiorcy błędnych informacji, co ma poprowadzić do podejmowania decyzji szybkich, nieprzemyślanych, ale przede wszystkim korzystnych dla nadawcy, który rozpowszechnia dezinformacje.

Dezinformacja może mieć charakter strategiczny, gdzie fałszywe sygnały są systematycznie wprowadzane, aby zaburzyć ocenę rzeczywistości lub taktyczny, skierowany na krótkoterminowe manipulacje (Kacała, 2015, s. 52). Ogromną i znaczącą rolę w rozpowszechnianiu zjawiska dezinformacji odgrywają media społecznościowe, strony internetowe i telewizja. Fałszywe treści, które często są skonstruowane w taki sposób by odbiorca zatracił granicę między prawdą a fałszem często „żerują „na ludzkich emocjach i potrzebie tak zwanego ciągłego „bycia na bieżąco". Dlatego też informacje o wątpliwej prawdziwości są konsumowane w sposób szybki, bezkrytyczny, nieprzemyślany.

Celem niniejszego artykułu jest analiza wybranych przykładów dezinformacji a także jej wpływu na społeczeństwo, stosowanej przez Federację Rosyjską w celu wprowadzenia destabilizacji, chaosu, dezinformacji w kontekście wojny w Ukrainie. W obliczu wojny w Ukrainie ludzie są jeszcze bardziej narażeni na manipulacje, ponieważ emocjonalne zaangażowanie i niepewność prowadzą do podatności na dezinformację oraz propagandę.

Dezinformacja w wojnie rosyjsko-ukraińskiej

Dezinformacja stała się nieodłącznym elementem wojny ukraińsko-rosyjskiej, a jej wpływ na społeczeństwo, zwłaszcza na młodzież, jest coraz bardziej widoczny i niepokojący. Rosja od lat stosuje dezinformację jako kluczowy element swojej strategii wojny hybrydowej. Hybrydowe podejście do konfliktów zakłada wykorzystanie zarówno konwencjonalnych środków militarnych, jak i niekonwencjonalne formy agresji w cyberprzestrzeni. Wojna hybrydowa, której integralną częścią jest manipulacja informacją, ma na celu destabilizację nie tylko na poziomie politycznym, ale także społecznym. Kluczową rolę w tej strategii odgrywa Internet oraz media społecznościowe, które są głównym narzędziem rozpowszechniania fałszywych treści (zob. także Marszałek-Kawa, Plecka, Hołub, 2018; Marszałek-Kawa, Plecka, 2019). Młodzież, będąca najbardziej aktywną grupą w sieci, jest szczególnie podatna na tego typu treści, co niesie za sobą poważne konsekwencje i stanowi niemałe zagrożenie. Dla młodych ludzi, którzy w dużej mierze czerpią informacje z mediów społecznościowych, takich jak TikTok, X, Reddit, Facebook i innych portali internetowych, trudność w rozróżnianiu prawdziwych i fałszywych wiadomości staje się poważnym problemem. Młodzież często powiela przekazy, które mają na celu zdezorientowanie odbiorców i budowanie fałszywego obrazu rzeczywistości, co przyczynia się do podziałów społecznych oraz wzrostu postaw nacjonalistycznych. Negatywny wpływ dezinformacji na młodych ludzi objawia się nie tylko w sferze informacyjnej, ale także emocjonalnej. *Fake news* związane z wojną mogą wywoływać strach, niepewność i poczucie zagrożenia, co prowadzi do obniżenia nastroju oraz wzrostu poczucia bezradności. Dezinformacja to nie tylko problem wojny informacyjnej, ale także kwestia edukacyjna. Brak umiejętności krytycznego myślenia i selekcji informacji sprawia, że młodzież staje się łatwym celem dla osób szerzących fałszywe treści. Emocjonalne przekazy, podparte pseudonaukowymi autorytetami czy relacją rzekomo naocznych świadków danego zdarzenia stają się kluczowym narzędziem w tworzeniu informacyj-

nego chaosu. Jeszcze bardziej destrukcyjną moc mają nagrania wyrwane z kontekstu lub zedytowane w taki sposób, by odbiorca uwierzył w dane wydarzenie.

„Specjaliści monitorujący polską cyberprzestrzeń zaznaczają, że 88 proc. kont rozpowszechniających fake newsy, podejmuje temat związany z agresją Rosji na Ukrainę. Liczba monitorowanych słów o potencjalne dezinformacyjnym wzrosła o ponad 350 proc." (NASK, 2023). Młodzi ludzie są szczególnie narażeni na manipulację, gdyż reagują na treści pod wpływem silnych emocji, często bez świadomości, że są manipulowani. Nieograniczony dostęp do Internetu oraz przepełnienie portali społecznościowych wręcz lawiną informacji, również wspiera rozpowszechnianie *fake news*. Czerpanie w głównej mierze informacji o świecie z mediów społecznościowych umożliwia błyskawiczne rozpowszechnianie informacji, co sprawia, że fałszywe treści mogą szybko dotrzeć do szerokiej grupy młodych odbiorców, zanim zostaną zdemaskowane. Młodsze osoby często też nie posiadają wiedzy, umiejętności ani w pełni wykształconego myślenia krytycznego, by prawidłowo ocenić daną sytuację. Czyni je tylko bardziej podatnymi na wpływ manipulatorów. Współczesny świat jest pełen skomplikowanych tematów, a dezinformacja często upraszcza lub zniekształca te zagadnienia, co czyni je bardziej przystępnymi, ale jednocześnie fałszywymi i szkodliwymi dla społeczeństwa. Szczególnie w sytuacjach tak niepewnych i nieprzewidywalnych jak wojna. Młody człowiek zaczyna szukać z «uporem maniaka» odpowiedzi na nurtujące go pytania, by zaspokoić swoje poczucie bezpieczeństwa i świadomości sytuacji.

Od początku inwazji Rosji na Ukrainę trwa intensywna wojna informacyjna, której celem jest również polskie społeczeństwo, jako jeden z kluczowych sojuszników Ukrainy. Rosyjska dezinformacja ma na celu zniekształcenie rzeczywistego obrazu wojny, przedstawianie rosyjskich działań jako operacji pokojowej czy też ukazanie Rosji jako wyzwoliciela Ukrainy. Propaganda Kremla szerzy fałszywe narracje, oskarżając Ukraińców przykładowo o nazizm oraz przedstawiając Zachód jako głównego podżegacza konfliktu. Narracje te są rozpowszechniane głównie za pośrednictwem tzw. „farm trolli", specjalnych przedsiębiorstw nadzorowanych przez służby wywiadowcze, które produkują ponad 1300 tekstów i 37000 komentarzy w ukraińskich mediach społecznościowych tygodniowo (PISM, 2024). Co tylko dowodzi jak z wielkim zagrożeniem mamy do czynienia. Celem jest skłócanie sojuszników, osłabianie zaufania do instytucji demokratycznych oraz destabilizowanie społeczeństw wrogich Moskwie. Rosyjskie organy rządowe wykorzystują różne kanały komunikacji, w tym media społecznościowe i oficjalne komunikaty do szerzenia nieprawdziwych wiadomości. Należy być świadomym, że strategiczne działania kampanii fałszywych informacji przeciwko Ukrainie obejmują kilka płaszczyzn. Jedną z nich jest dyskredytacja ukraińskiego przywództwa wojskowego i politycznego, czego przykładem jest *fake news* dotyczący pozostawianiu ludności ukraińskiej w miastach jako żywych tarcz.

Jak podaje portal Demagog.pl na portalu X pojawiło się nagranie z wyrwaną z kontekstu wypowiedzią Wołodymyra Zełenskiego. Przypisano mu stwierdzenie, że pozostawienie cywilów miało stworzyć osłonę dla armii, co jest kłamstwem. Zełenski odnosił się do propozycji ewakuacji Kijowa na początku rosyjskiej inwazji, argumentując, że bez ludzi Ukraina upadłaby i zostałaby zniszczona przez Rosjan (Demagog, 2024). Ta sytuacja pokazuje, jak łatwo wyrwane z kontekstu słowa mogą stać się narzędziem dezinformacji. Manipulowanie wypowiedziami Wołodymyra Zełenskiego służyło podważeniu autorytetu ukraińskich władz i wzmacnianiu rosyjskiej narracji. Rosyjskie władze pragną by Rosja w tym konflikcie była postrzegana jako wyzwoliciel i zbawca dla rzekomo wykorzystywanej w „nieludzki sposób ludności ukraińskiej", jednocześnie tuszując i usprawiedliwiając swoje imperialne zapędy.

Kolejnym celem przekłamanych wiadomości jest obniżanie morale ukraińskich sił zbrojnych między innymi poprzez hiperbolizację strat po stronie Ukrainy, brak czy kwestionowanie sensu dalszej walki. Przede wszystkim dezinformacja wykorzystywana przez rosyjskie władze skupia się na odziaływaniu na psychikę. Żeruje na lęku, niepewności i frustracji. Osłabione morale wpływają nie tylko na decyzje polityczne, ale również na zdolność obronną kraju, co w kontekście wojny w Ukrainie jest szczególnie niebezpieczne. Dezinformacja zewnętrzna jest wykorzystywana przez agresorów w celu wywołania chaosu i dezorganizacji w strukturach obronnych. Poczucie strachu i niepewności sprawia, że ludzie szukają prostych odpowiedzi, co skutkuje wzrostem radykalnych postaw, polaryzacji społecznej, działań nieostrożnych. Frustracja wynikająca z braku wiarygodnych wiadomości przeradza się w apatię, poczucie bezsilności,

beznadziejności, co prowadzi do osłabienia oporu wobec agresji. W efekcie, z czasem, dezinformacja staje się narzędziem psychologicznego ataku, które niszczy morale i wzmacnia chaos na każdym poziomie społeczeństwa. W przypadku Ukrainy taka sytuacja dodatkowo utrudnia działania obronne, a także prowadzi do kryzysów na poziomie indywidualnych jednostek jak i całego społeczeństwa ukraińskiego. Jednym z przykładów fałszywych informacji jest grożenie Ukraińcom przymusową mobilizacją lub deportacją, co ma na celu wywołanie obaw o byt i braku zaufania do sojuszników Ukrainy.

Rosyjska propaganda szerzy *fake newsy*, aby destabilizować sytuację zarówno w Ukrainie, jak i w krajach wspierających uchodźców. Narracje te często są powiązane z większymi kampaniami dezinformacyjnymi, mającymi na celu osłabienie wsparcia dla Ukrainy. Świetnie udowadnia to post, który został opublikowany na Facebooku dotyczący tego, że od 1 stycznia 2025 roku Unia Europejska nakaże powrót osobom z zachodniej Ukrainy do kraju. Tymczasem 25 czerwca ochrona czasowa dla obywateli Ukrainy została przedłużona do marca 2026 roku, bez podziału na regiony Ukrainy. Wsparcie dotyczy wszystkich Ukraińców, którzy mieszkali w kraju przed inwazją. Parlament Europejski oraz Rada UE potwierdzili, że nie planują takich działań (Demagog, 2024). Zauważmy, że tego typu przekłamana wiadomość nie tylko uderza w morale uchodźców z Ukrainy, ale także nastawia ich negatywnie oraz osłabia postrzeganie Unii Europejskiej jako organizacji godnej zaufania. Ewidentnie tego typu *fake newsy* ukazują w pełni to, że rosyjska propaganda jest nie tylko nastawiona na niszczenie jednostek, społeczeństwa, ale także na odcięcie Ukrainy od wszelkiej pomocy ze strony sojuszników, poprzez podżeganie, podważanie wiarygodności, ukazywanie we wpisach internetowy wyimaginowanych działań mających zaszkodzić Ukrainie.

Macki rosyjskiej dezinformacji sięgają jednak łapczywie coraz dalej pozwalając sobie na zasiewanie nastrojów antyukraińskich wśród jej najbliższych sojuszników, którzy przyjęli wielu uchodźców z Ukrainy. Rozpowszechnianie fałszywych nagrań obrazów, plotek ma za zadanie podsycić jak tylko się najbardziej da negatywne emocje względem ofiar wojny. Przykłady takich działań obejmują manipulowanie faktami dotyczącymi rzekomych planów Unii Europejskiej związanych z wysiedlaniem Ukraińców po 2025 roku, co nie ma oparcia w rzeczywistości. Ministerstwo Spraw Zagranicznych Polski także podkreśla, że w przestrzeni publicznej krążą zmanipulowane zdjęcia i filmy, mające na celu podważenie wizerunku Ukrainy i podsycanie wrogości wobec uchodźców. Narracja o „denazyfikacji" Ukrainy, promowana przez Kreml, znalazła swoje odbicie w polskim Internecie. Władimir Putin w swoich wypowiedziach przed inwazją stwierdził, że celem „specjalnej operacji wojskowej" jest właśnie ta denazyfikacja. Przykładem dezinformacji są zdjęcia, które rzekomo pokazują prezydenta Ukrainy trzymającego koszulkę z ukraińskiej reprezentacji z swastyką zamiast numeru. Takie treści mają na celu podważenie zaufania do Ukrainy i wzmocnienie przekazu o rzekomym nacjonalizmie w tym kraju, co jest zgodne z wyrachowaną strategią Rosji mającą na celu destabilizację sytuacji i osłabienie wsparcia dla Ukrainy. Również ukazują się fałszywe informacje, które mają na celu uderzyć w wartości najbardziej cenne dla każdego człowieka, takie jak zdrowie, pieniądze, praca czy bezpieczeństwo.

Fałszywe wiadomości dotyczące Ukraińców i rzekomego wypierania polskich dzieci ze szpitali pojawiły się w mediach społecznościowych na początku wojny w Ukrainie. Sugerowano, że polskie dzieci są traktowane gorzej niż ukraińscy uchodźcy, co wywołało niepokój społeczny. Polskie Towarzystwo Onkologii i Hematologii Dziecięcej zdementowało te doniesienia, podkreślając, że opieka zdrowotna w Polsce jest dostępna jednakowo dla wszystkich potrzebujących. Jeszcze bardziej demonizującym i skłaniającym do odrazy wobec ukraińskich uchodźców jest artykuł „Potop ukraiński zalewa Polskę" z 2019 roku, opublikowany przez Sputnik Polska. Takie narracje mogą potęgować uprzedzenia i prowadzić do napięć społecznych, dlatego istotne jest, aby krytycznie oceniać źródła informacji. Artykuł szerzył tezę na temat tego, że Ukraińcy zajmują miejsca pracy i będą wypierać z nich Polaków (Onet, 2022). Ta narracja miała na celu wzbudzić obawy, podsycić uprzedzenia, a także skłonić społeczeństwo do podziałów i nieprzychylnego nastawienia do osób pochodzących z Ukrainy. Zauważmy, że uderzając w tak ważne aspekty jak zdrowie czy praca, a tym bardziej podsycając narrację, że tych właśnie cennych wartości nam zbraknie, w człowieku rodzi się uczucie niesprawiedliwości, złości i niepohamowanego wstrętu. Taka fałszywa narracja budzi w człowieku tak skrajne emocje, których powstrzymanie nie jest proste. Antagonizowanie ukraińskich

uchodźców ma ich przedstawić jako zagrożenie dla ich sojuszników, z którym nie będą sobie potrafili poradzić. Taki przekaz prowadzić może w konsekwencji do wzrostu ksenofobii i nietolerancji. Wzbudzanie lęku i niepokoju wśród obywateli ma na celu destabilizację kraju, co stwarza dogodne warunki do dalszej agresji i manipulacji. Chaos informacyjny sprawia, że ludzie zaczynają wątpić w prawdziwość przedstawianych faktów, co z kolei ułatwia rozprzestrzenianie fałszywych narracji. Nasuwa się tutaj następujący wniosek, cel dezinformacji jaką uskutecznia Federacja Rosyjska jest jeden – wyniszczenie psychiczne i moralne, chaos informacyjny, rozprzestrzeniający się lęk i niepokój mają prowadzić do całkowitego osłabienia międzynarodowego wizerunku Ukrainy i jej znaczenia geopolitycznego w celu jej wyniszczenia, wtedy to właśnie będzie ona łatwym celem do przejęcia przez Rosję.

Oczywiście całkowite wyeliminowanie dezinformacji z infosfery nie jest w żaden sposób możliwe. W internecie codziennie są publikowane ogromne liczby treści, co sprawia, że monitorowanie i weryfikacja wiadomości staje się wręcz awykonalne. Tym bardziej, że fałszywe informacje, zwłaszcza sensacyjne, rozprzestrzeniają się szybciej niż fakty.

Zakończenie

Należy zadać sobie pytanie, czy istnieje zatem jakikolwiek sposób ochrony przed dezinformacją lub sposób na zminimalizowanie jej destrukcyjnego działania?

Przed mistyfikacją i oszustwem można chronić się na wiele sposobów:

1. Wspieranie niezależnych mediów i różnorodnych źródeł informacji stanowi podstawę do ograniczenia wpływu dezinformacji. Gdy czerpiemy wiedzę z różnych perspektyw i źródeł, jesteśmy mniej podatni na tworzenie zamkniętych kręgów informacyjnych i filtrów informacyjnych. Rozwijanie umiejętności krytycznego myślenia od najmłodszych lat może pomóc młodym ludziom stać się bardziej świadomymi odbiorcami informacji. Nauka kwestionowania założeń, analizowania różnych punktów widzenia oraz poszukiwania rzetelnych źródeł pomoże młodzieży lepiej chronić się przed dezinformacją. Co więcej, poprzez aktywny udział w procesach demokratycznych, takich jak głosowanie, organizowanie działań społecznych czy zaangażowanie polityczne, możemy przeciwdziałać dezinformacji, promując świadomy dyskurs obywatelski oraz wartości demokratyczne (Kallea, 2024).

2. Działanie w myśl zasady: „Zastanów się dwa razy zanim się czymś podzielisz" Nie przyczyniajmy się do rozpowszechniania dalej fałszywych informacji. Zwróćmy uwagę na to czy dana informacja powtarza się wielokrotnie w mediach społecznościowych, jeśli tak nie jest powinna się „zapalić czerwona lampka".

3. Warto zwracać uwagę na to czy źródła są wymienione, a jeszcze lepiej, gdy nazwiska zostały ukryte w celu ochrony źródła. Jednak należy być sceptycznym wobec artykułów, które opierają się wyłącznie na źródłach niepodanych w żaden sposób (ASU, 2020).

4. Zawsze warto zapoznać się z całą treścią artykułu, a nie tylko z nagłówkiem. Nagłówki często bywają zwodnicze i nie mają na celu pełnego informowania. Ich głównym zadaniem jest przyciągnięcie uwagi, zachęcenie do kliknięcia w link, kupienia gazety lub zatrzymania się na danym kanale podczas przeglądania.

5. Warto zwracać uwagę na takie elementy zawarte w artykule czy wpisie internetowym jak: clickbaitowe tytuły, nierówne formatowanie tekstu, zbyt emocjonalny charakter tekstu, brak źródeł, brak autorów tekstów. Wszystkie wymienione elementy mogą wskazywać na niską wartość informacyjną treści. Warto unikać takich materiałów, szczególnie gdy szukamy rzetelnych informacji. Należy skupić się na tekstach, które są dobrze sformatowane, oparte na faktach, odpowiednio zacytowanych źródłach i pochodzą od znanych lub uznanych autorów, co zwiększa wiarygodność prezentowanych treści.

6. Korzystanie z Fact Check Explorer i Markup Tool, czyli narzędzi, które znacząco przyczyniają się do zwalczania dezinformacji w Internecie, wspierając użytkowników w codziennym korzystaniu z mediów. Fact Check Explorer pozwala szybko sprawdzić prawdziwość informacji, korzystając z artykułów weryfikujących fakty, tworzonych przez zaufane organizacje. Ułatwia to dostęp do rzetelnych danych, co minimalizuje ryzyko rozpowszechniania fałszywych treści. Z kolei Markup Tool wspomaga dziennikarzy i fact-checkerów w dokładnej analizie informacji. Pozwala na oznaczanie podejrzanych fragmentów i dodawanie komentarzy, co ułatwia ocenę wiarygodności treści. Dzięki temu narzędziu weryfikacja staje się bardziej systematyczna i transparentna, wspierając procesy weryfikacyjne w mediach. Korzystanie z tych narzędzi pomaga unikać dezinformacji, wzmacnia odpowiedzialność

medialną i buduje bardziej świadome społeczeństwo, zdolne do krytycznego myślenia i samodzielnej oceny wiarygodności informacji (Semoil, 2020).

7. Fakt a opinia – kontekst wypowiedzi jest niezmiernie ważny.

Kontekst odgrywa kluczową rolę w rozumieniu i ocenie wiarygodności informacji. Ważne jest, aby zastanowić się, czy dana wiadomość opiera się na badaniach naukowych, czy też jest jedynie opinią lub hipotezą jej autora. Fakty mają konkretne źródła, można je potwierdzić w niezależnych źródłach, są mierzalne i łatwe do weryfikacji na podstawie dowodów. Zwykle są przedstawiane w sposób neutralny i pozbawiony emocji, co ułatwia ich obiektywną ocenę. Opinie natomiast są subiektywne i często nie mają jednoznacznych źródeł (choć czasem ich autor odwołuje się do pewnych informacji, wyjętych z szerszego kontekstu). Przeważnie wyrażane są emocjonalnie, oparte na osobistych przekonaniach i doświadczeniach, a ich prawdziwość zależy od punktu widzenia osoby, która je przedstawia (Gontarek, 2023).

Dezinformacja to jedno z kluczowych narzędzi wykorzystywanych w konfliktach zbrojnych, zwłaszcza w dobie nowoczesnych technologii i mediów społecznościowych. W kontekście rosyjskiej agresji na Ukrainę, dezinformacja odgrywa istotną rolę w kształtowaniu opinii publicznej, osłabianiu morale społeczeństwa oraz podważaniu zaufania do instytucji. Przekaz ten często jest zorganizowany, strategicznie nakierowany na wprowadzanie odbiorców w błąd i destabilizowanie struktur społecznych oraz politycznych. Ochrona przed dezinformacją wymaga jednak od społeczeństwa wysokiego poziomu krytycznego myślenia, analizy źródeł oraz umiejętności odróżniania faktów od manipulacji czy przekłamań. Ważne jest, aby podnosić poziom świadomości ludzi, a w szczególności młodzieży na temat technik wykorzystywanych przez twórców fałszywych informacji oraz rozwijać umiejętności korzystania z rzetelnych źródeł informacji. Działania te są kluczowe, by zwiększyć odporność społeczeństwa na manipulacje oraz podtrzymać zdolność do samodzielnego wyciągania wniosków. Tym samym, walka z dezinformacją i wzmocnienie krytycznego myślenia są fundamentalne w kontekście budowania świadomej i odpornej społeczności, szczególnie w obliczu trwającego konfliktu w Ukrainie.

Вступ

Щодня ми стикаємося з величезною кількістю інформації, яка надходить цілодобово і безперервно, що призводить до явища, яке називається інформаційним шумом або інформаційним перевантаженням. Стає звичним явищем, що люди перевантажені, тому що кількість інформації, яку вони повинні засвоїти і обробити, набагато перевищує їхні можливості. Результатом цього перевантаження є проблема розрізнення правдивої та неправдивої інформації, або так званих «фейкових новин». Засвоюючи більше новин, нам стає дедалі важче вибрати з них ті, що заслуговують на довіру. Постійний потік інформації, часто суперечливої, фрагментарної або поверхнево представленої, змушує нас відчувати себе розгубленими і збентеженими. Дезінформація – це навмисне поширення неправдивої інформації з метою маніпулювання громадською думкою та досягнення певних вигод, наприклад, впливу на державні рішення (Ministerstwo Cyfryzacji, 2023). Вона має багато форм, від брехні до маніпулювання контекстом, заголовками, зображеннями, відеоматеріалами та фейковими новинами. Основна мета дезінформації – діяти цілком свідомо, щоб надати дезінформацію одержувачу, щоб він прийняв рішення, які є швидкими, непродуманими, але, перш за все, вигідними для відправника, який поширює дезінформацію.

Дезінформація може бути стратегічною, коли систематично впроваджуються неправдиві сигнали для спотворення оцінки реальності, або тактичною, спрямованою на короткострокові маніпуляції (Kacała, 2015, s.52). Соціальні мережі, веб-сайти і телебачення відіграють величезну і значну роль у поширенні дезінформації. Неправдивий контент, який часто побудований таким чином, що реципієнт втрачає межу між правдою і брехнею, часто «живиться» емоціями людей і потребою «бути в курсі подій». Тому інформація сумнівної правдивості споживається швидко, некритично, бездумно. Мета цієї статті – проаналізувати окремі приклади дезінформації, а також її вплив на суспільство, що використовуються Російською Федерацією для

дестабілізації, хаосу, дезінформації в контексті війни в Україні. В умовах війни в Україні люди стають ще більш вразливими до маніпуляцій, оскільки емоційна залученість і невизначеність призводять до вразливості до дезінформації та пропаганди.

Дезінформація в російсько-українській війні

Дезінформація стала невід›ємною частиною українсько-російської війни, і її вплив на суспільство, особливо на молодь, стає все більш помітним і тривожним. Протягом багатьох років Росія використовує дезінформацію як ключовий елемент своєї стратегії гібридної війни. Гібридний підхід до конфлікту передбачає використання як звичайних військових засобів, так і нетрадиційних форм агресії в кіберпросторі. Гібридна війна, невід›ємною частиною якої є інформаційні маніпуляції, спрямована на дестабілізацію не лише на політичному, а й на соціальному рівні. Ключову роль у цій стратегії відіграють інтернет та соціальні мережі, які є основними інструментами поширення неправдивого контенту (побачити теж Marszałek-Kawa, Plecka, Hołub, 2018; Marszałek-Kawa, Plecka, 2019).

Молодь, яка є найактивнішою групою в Інтернеті, особливо вразлива до такого типу контенту, що має серйозні наслідки і становить неабиякий ризик. Для молодих людей, які здебільшого отримують інформацію з соціальних мереж, таких як TikTok, X, Reddit, Facebook та інших інтернет-порталів, складність розрізнення справжніх і фейкових новин стає серйозною проблемою. Молодь часто тиражує меседжі, які мають на меті заплутати аудиторію та створити хибну картину реальності, що сприяє соціальному розколу та зростанню націоналістичних настроїв. Негативний вплив дезінформації на молодь проявляється не лише в інформаційній сфері, а й в емоційній. Фейкові новини, пов›язані з війною, можуть породжувати страх, невпевненість і відчуття загрози, що призводить до зниження настрою і посилення почуття безпорадності.

Дезінформація – це не лише проблема інформаційної війни, а й проблема освіти. Відсутність навичок критичного мислення та відбору інформації робить молодь легкою мішенню для тих, хто поширює неправдивий контент. Емоційні повідомлення, підкріплені псевдонауковими авторитетами або розповідями нібито очевидців подій, стають ключовим інструментом у створенні інформаційного хаосу. Ще більш руйнівними є записи, вирвані з контексту або відредаговані, щоб змусити глядача повірити в подію. „Фахівці, які здійснюють моніторинг польського кіберпростору, зазначають, що 88% акаунтів, які поширюють фейкові новини, піднімають тему, пов›язану з російською агресією проти України. Кількість слів з дезінформаційним потенціалом зросла більш ніж на 350 відсотків". (NASK, 2023).

Молодь особливо вразлива до маніпуляцій, оскільки реагує на контент під впливом сильних емоцій, часто не усвідомлюючи, що нею маніпулюють. Необмежений доступ до Інтернету та переповненість соціальних мереж лавиною інформації також сприяють поширенню фейкових новин. Черпання здебільшого інформації про світ із соціальних мереж уможливлює миттєве поширення інформації, а це означає, що фейковий контент може швидко охопити широку аудиторію молодих людей ще до того, як його викриють. Молоді люди також часто не мають достатніх знань, навичок і розвиненого критичного мислення, щоб правильно оцінити ситуацію. Це лише робить їх більш вразливими до впливу маніпуляторів. Сучасний світ сповнений складних тем, а дезінформація часто спрощує або спотворює ці питання, роблячи їх більш доступними, але водночас неправдивими і шкідливими для суспільства. Особливо в таких непевних і непередбачуваних ситуаціях, як війна. Молода людина починає з «маніакальною наполегливістю» шукати відповіді на свої запитання, щоб задовольнити своє почуття безпеки та обізнаності в ситуації.

Від початку російського вторгнення в Україну ведеться інтенсивна інформаційна війна, спрямована також на польську громадськість як одного з ключових союзників України. Російська дезінформація спрямована на спотворення реальної картини війни, представляючи дії Росії як миротворчу операцію або зображуючи Росію як визволителя України. Кремлівська пропаганда поширює неправдиві наративи, звинувачуючи українців, наприклад, у нацизмі, і зображуючи Захід як головного підбурювача конфлікту. Ці наративи переважно поширюються через так звані «ферми тролів» – спеціальні компанії під наглядом спецслужб, які продукують понад 1300 текстів і 37 000 коментарів

в українських соціальних мережах щотижня (PISM, 2024). Мета – розділити союзників, підірвати довіру до демократичних інститутів і дестабілізувати вороже налаштовані до Москви суспільства. Для поширення фейкових новин російські державні органи використовують різні канали комунікації, включаючи соціальні мережі та офіційні комюніке. Важливо усвідомлювати, що стратегічна діяльність кампанії фейкових новин проти України охоплює кілька рівнів. Одним з них є дискредитація українського військового та політичного керівництва, прикладом чого є фейкові новини про те, що українське населення залишають як живий щит у містах, що знаходяться під контролем Росії.

Як повідомляє портал Demagog.co.uk, на порталі X з'явилося відео з вирваною з контексту заявою Володимира Зеленського. Йому приписують слова про те, що залишити цивільних – це створити прикриття для армії, що є брехнею. Зеленський посилався на пропозицію евакуювати Київ на початку російського вторгнення, стверджуючи, що без людей Україна розвалиться і буде знищена росіянами (Demagog, 2024). Ця ситуація показує, як легко слова, вирвані з контексту, можуть стати інструментом дезінформації. Маніпулювання заявами Володимира Зеленського слугує підриву авторитету української влади та посилює російський наратив. Російський уряд хоче, щоб Росію в цьому конфлікті сприймали як визволителя та рятівника нібито «нелюдськи скривдженого українського населення», прикриваючи та виправдовуючи при цьому свої імперські амбіції. Інша мета дезінформації – знизити бойовий дух українських збройних сил, зокрема, шляхом гіперболізації втрат з українського боку, відсутності або сумнівів у сенсі подальших бойових дій. Перш за все, дезінформація, яку використовує російська влада, зосереджена на впливі на психіку. Вона грає на страху, невпевненості та розчаруванні. Ослаблений моральний дух впливає не лише на політичні рішення, але й на обороноздатність країни, що особливо небезпечно в умовах війни в Україні. Зовнішня дезінформація використовується агресорами для створення хаосу та дезорганізації в оборонних структурах. Почуття страху і невпевненості змушує людей шукати прості відповіді, що призводить до зростання радикальних настроїв, соціальної поляризації та необдуманих дій. Розчарування, викликане відсутністю достовірних новин, трансформується в апатію, відчуття безсилля, безнадії, що призводить до послаблення опору агресії. По суті, з часом дезінформація стає інструментом психологічної атаки, що руйнує моральний дух і посилює хаос на всіх рівнях суспільства.

У випадку України така ситуація ще більше ускладнює проведення оборонних операцій і призводить до криз як на рівні окремих осіб, так і на рівні українського суспільства в цілому. Одним із прикладів фейкових новин є загроза примусової мобілізації або депортації українців, що має на меті викликати побоювання за засоби до існування та недовіру до союзників України. Російська пропаганда поширює фейкові новини для дестабілізації ситуації як в Україні, так і в країнах, що підтримують біженців. Ці наративи часто пов›язані з більш масштабними дезінформаційними кампаніями, спрямованими на підрив підтримки України. Це яскраво демонструє пост, опублікований у Facebook, про те, що з 1 січня 2025 року Європейський Союз накаже людям із Західної України повернутися в країну. Тим часом, 25 червня тимчасовий захист для громадян України було продовжено до березня 2026 року, без поділу на регіони України. Підтримка поширюється на всіх українців, які проживали в країні до вторгнення. Європейський парламент і Рада ЄС підтвердили, що не планують цього робити (Demagog, 2024).

Варто зазначити,що такого роду викривлені новини не лише шкодять моральному духу українських біженців, але й негативно налаштовують їх та послаблюють сприйняття Європейського Союзу як організації, що заслуговує на довіру. Очевидно, що цей тип фейкових новин повною мірою демонструє, що російська пропаганда спрямована не лише на знищення людей, суспільства, а й на те, щоб відрізати Україну від будь-якої допомоги з боку її союзників, шляхом підбурювання, підриву довіри та представлення в інтернет-публікаціях уявних дій, спрямованих на шкоду Україні. Однак щупальця російської дезінформації жадібно тягнуться все далі і далі, дозволяючи їй сіяти антиукраїнські настрої серед своїх найближчих союзників, які прийняли багато біженців з України. Поширення неправдивих кадрів і чуток покликане максимально розпалити негативні емоції щодо жертв війни. Прикладами таких дій є маніпулювання фактами щодо нібито

планів Європейського Союзу переселити українців після 2025 року, що не відповідає дійсності. Влада ЄС продовжила підтримку українських біженців до 2026 року, спростувавши ці неправдиві повідомлення (Demagog, 2024).

Міністерство Закордонних Справ Польщі також наголошує, що в публічному просторі циркулюють маніпулятивні фото та відео, які підривають імідж України та розпалюють ворожість до біженців. Наратив про «денацифікацію» України, який просуває Кремль, знайшов своє відображення в польському інтернеті. Владімір Путін у своїх заявах перед вторгненням заявляв, що метою «спеціальної військової операції» була саме ця денацифікація.

Прикладом дезінформації є фотографії, на яких український президент нібито тримає в руках футболку збірної України зі свастикою замість номера. Такий контент має на меті підірвати довіру до України та посилити меседж про нібито націоналізм в країні, що відповідає розрахованій стратегії Росії з дестабілізації ситуації та підриву підтримки України. Також публікується неправдива інформація, яка має на меті завдати удару по найбільш цінних для кожної людини цінностях, таких як здоров›я, гроші, робота чи безпека. На початку війни в Україні в соціальних мережах з›явилися фейкові новини про українців і нібито витіснення польських дітей з лікарень. Було висловлено припущення, що до польських дітей ставляться гірше, ніж до українських біженців, що викликало занепокоєння громадськості. Польське товариство дитячої онкології та гематології відкинуло ці повідомлення, підкресливши, що медична допомога в Польщі доступна всім, хто її потребує.

Ще більш демонізуючою і такою, що розпалює огиду до українських біженців, є стаття 2019 року «Українці затоплюють Польщу», опублікована «Sputnik Польща». Такі наративи можуть посилювати упередження та призводити до соціальної напруженості, саме тому важливо критично оцінювати джерела інформації. У статті поширювалася теза про те, що українці займають робочі місця і витіснять поляків (Onet, 2022). Цей наратив мав на меті викликати страхи, розпалити упередження, розділити суспільство та налаштувати його вороже до людей з України. Зауважимо, що нанесення удару по таких важливих аспектах, як здоров'я чи робота, а тим паче нагнітання наративу про те, що ці дуже цінні цінності будуть у дефіциті, породжує в людях почуття несправедливості, гніву та нестримної відрази. Такий неправдивий наратив викликає в людях такі сильні емоції, які нелегко стримати. Протиставляти українських біженців – це зображати їх як загрозу для своїх союзників, з якою вони не зможуть впоратися. Такий меседж, як наслідок, призведе до зростання ксенофобії та нетерпимості. Нагнітання страху і тривоги серед громадян має на меті дестабілізувати країну, створюючи сприятливі умови для подальшої агресії та маніпуляцій.

Інформаційний хаос призводить до того, що люди починають сумніватися в правдивості викладених фактів, що, в свою чергу, сприяє поширенню неправдивих наративів. Звідси напрошується наступний висновок: метою дезінформації, яку здійснює Російська Федерація, є психічне та моральне спустошення, інформаційний хаос, поширення страху та тривоги мають призвести до повного послаблення міжнародного іміджу та геополітичного значення України, щоб знищити її, після чого вона стане легкою мішенню для захоплення Росією. Звісно, повністю усунути дезінформацію з інфосфери в жодному разі неможливо, в інтернеті щодня публікуються величезні обсяги контенту, що робить моніторинг і перевірку новин майже здійсненним завданням. Тим більше, що неправдива інформація, особливо сенсаційна, поширюється швидше, ніж факти.

Висновки

Необхідно поставити питання, чи можна якось захиститися від дезінформації або мінімізувати її руйнівний вплив?

Існує багато способів захиститися від містифікації та обману:

1. підтримка незалежних засобів масової інформації (ЗМІ) та різноманітних джерел інформації створює основу для обмеження впливу дезінформації. Коли ми черпаємо знання з різних точок зору та джерел, ми менш схильні до створення замкнутих інформаційних кіл та інформаційних фільтрів. Розвиток навичок критичного мислення з раннього віку може допомогти молодим людям стати більш поінформованими споживачами ін-

формації. Вміння ставити під сумнів припущення, аналізувати різні точки зору та шукати надійні джерела допоможе молодим людям краще захистити себе від дезінформації. Крім того, завдяки активній участі в демократичних процесах, таких як голосування, організація громадських акцій або політична активність, ми можемо протидіяти дезінформації, просуваючи поінформований громадянський дискурс і демократичні цінності (Kallea, 2024).

2. Діяти за принципом: „Подумай двічі, перш ніж поділитися чимось", давайте не будемо сприяти подальшому поширенню неправдивої інформації. Звертаймо увагу на те, чи не повторюється та чи інша інформація багато разів у соціальних мережах, якщо ні, то «червоне світло» повинно загорітися.

3. Варто звертати увагу на те, чи згадуються джерела, а ще краще, якщо імена були приховані, щоб захистити джерело. Однак скептично ставтеся до статей, які ґрунтуються виключно на джерелах, які жодним чином не згадуються. (АСУ, 2020)

4. Завжди корисно читати весь зміст статті, а не лише її заголовок. Заголовки часто можуть бути оманливими і не призначені для повного інформування. Їх головна мета – привернути увагу, заохотити вас перейти за посиланням, купити газету або зупинитися на певному каналі під час перегляду.

5. Варто звернути увагу на такі елементи, що містяться у статті чи дописі, як заголовки, що викликають клікбейт, нерівномірне форматування тексту, надмірно емоційний характер текстів, відсутність джерел, відсутність авторів текстів. Всі ці елементи можуть свідчити про низьку інформаційну цінність контенту. Варто уникати таких матеріалів, особливо якщо ви шукаєте достовірну інформацію. Орієнтуватися слід на тексти, які добре відформатовані, ґрунтуються на фактах, належним чином процитованих джерелах і походять від відомих або визнаних авторів, що підвищує довіру до представленого контенту.

6. Fact Check Explorer та Markup Tool – це інструменти, які роблять значний внесок у боротьбу з дезінформацією в Інтернеті, допомагаючи користувачам у повсякденній роботі зі ЗМІ. Fact Check Explorer дозволяє швидко перевіряти правдивість інформації за допомогою фактчекінгових статей, створених організаціями, яким довіряють. Це полегшує доступ до достовірних даних, що мінімізує ризик поширення неправдивого контенту. Markup Tool, з іншого боку, допомагає журналістам і фактчекерам у ретельному аналізі інформації. Він дозволяє позначати підозрілі уривки та додавати коментарі, що полегшує оцінку достовірності контенту. Використання цих інструментів допомагає уникнути дезінформації, посилює підзвітність ЗМІ та будує більш поінформоване суспільство, здатне до критичного мислення та незалежної оцінки достовірності інформації. (Semoil, 2020)

7. Факт проти думки – Контекст висловлювань надзвичайно важливий.

Контекст відіграє ключову роль у розумінні та оцінці достовірності інформації. Важливо враховувати, чи ґрунтується новина на науковому дослідженні, чи є лише думкою або гіпотезою її автора. Факти мають конкретні джерела, можуть бути підтверджені незалежними джерелами, їх можна виміряти і легко перевірити за допомогою доказів. Зазвичай вони подаються нейтрально і без емоцій, що полегшує їхню об›єктивну оцінку. З іншого боку, думки є суб›єктивними і часто не мають чітких джерел (хоча іноді їх автор посилається на певну інформацію, вирвану з ширшого контексту). Вони здебільшого висловлюються емоційно, ґрунтуються на особистих переконаннях і досвіді, а їхня правдивість залежить від точки зору особи, яка їх висловлює (Gontarek, 2023).

Дезінформація є одним із ключових інструментів, що використовується у збройних конфліктах, особливо в епоху сучасних технологій та соціальних мереж. В умовах російської агресії проти України дезінформація відіграє важливу роль у формуванні громадської думки, послабленні суспільного духу та підриві довіри до інституцій. Ці повідомлення часто є організованими, стратегічно спрямованими на введення в оману аудиторії та дестабілізацію соціальних і політичних структур. Однак захист від дезінформації вимагає від громадськості високого рівня критичного мислення, аналізу джерел і здатності відрізняти факти від маніпуляцій або спотворення. Важливо підвищувати обізнаність людей, і особливо молоді, щодо методів, які використовують творці неправдивої інформації, та розвивати навички користування надійними джерелами інформації. Ці дії мають вирішальне значення для підвищення стійкості громадськості до маніпуляцій та збереження здатності робити

власні висновки. Таким чином, боротьба з дезінформацією та зміцнення критичного мислення є фундаментальними для побудови поінформованої та стійкої громади, особливо в умовах конфлікту, що триває в Україні.

Bibliografia

1. ASU (2020, 7 kwietnia). *7 ways to protect yourself against misinformation*. URL: https://news.asu.edu/20200407-solutions-7-ways-protect-yourself-against-misinformation.
2. Demagog (2024, 10 września). *W 2025 roku Unia nakaże Ukraińcom powrót do kraju? Nie ma takich planów*. URL: https://demagog.org.pl/fake_news/w-2025-roku-unia-nakaze-ukraincom-powrot-do-kraju-nie-ma-takich-planow.
3. Demagog (2024, 4 września). *Czy Zełenski chciał użyć cywilów jako „żywych tarcz"? To manipulacja cytatem*. URL: https://demagog.org.pl/fake_news/czy-zelenski-chcial-uzyc-cywilow-jako-zywych-tarcz-to-manipulacja-cytatem.
4. Gontarek, K. (2023, 17 maja). *Jak rozwijać umiejętności krytycznego myślenia, aby nie ulegać manipulacjom, dezinformacji i propagandzie*. URL: https://di.com.pl/jak-rozwijac-umiejetnosci-krytycznego-myslenia-aby-nie-ulegac-manipulacjom-dezinformacji-i-propagandzie-69116.
5. Kacała, T. (2015). „Dezinformacja i propaganda w kontekście zagrożeń dla bezpieczeństwa państwa". *Przegląd Prawa Konstytucyjnego*, *2*(24), s. 50–64. DOI: 10.15804/ppk.2015.02.03.
6. Kallea, E. (2024, 8 maja). *Russia, disinformation and Europe's battle for truth*. URL: https://www.socialeurope.eu/russia-disinformation-and-europes-battle-for-truth.
7. Marszałek-Kawa, J., Plecka, D. (red.) (2019). *The Dictionary of Political Knowledge*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
8. Marszałek-Kawa, J., Plecka, D., Hołub, A. (red.) (2018). *Social Security. Selected Aspects*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
9. Ministerstwo Cyfryzacji (2023, 19 września). *Walka z dezinformacją w mediach społecznościowych: O czym należy wiedzieć?* URL: https://www.gov.pl/web/5g/walka-z-dezinformacja-w-mediach-spolecznosciowych-o-czym-nalezy-wiedziec.
10. NASK (2023, 9 lutego). *Start with „WHY?" – Zwalczanie dezinformacji w czasie wojny: doświadczenia Europy, Polski i Ukrainy*. URL: https://www.nask.pl/pl/aktualnosci/5142,Start-with-WHY-Zwalczanie-dezinformacji-w-czasie-wojny-doswiadczenia-Europy-Pols.html.
11. Onet (2022, 10 marca). *Ukraińscy naziści i „akcja przesiedleńcza". Te fake newsy najbardziej uderzają w uchodźców*. URL: https://wiadomosci.onet.pl/kraj/wojna-rosja-ukraina-te-fake-newsy-najbardziej-uderzaja-w-uchodzcow-lista/t1xeze9.
12. PISM (2024, 27 marca). *Ofensywa dezinformacyjna Rosji przeciwko Ukrainie*. URL: https://pism.pl/publikacje/ofensywa-dezinformacyjna-rosji-przeciwko-ukrainie.
13. Semoil, M. (2020, 15 lipca). *Nie przegap Fact Check Explorer i Markup Tool od Google*. URL: https://pl.hive-mind.community/blog/2,nie-przegap-fact-check-explorer-i-markup-tool-od-google (dostęp: 30 października 2024).